

KAPOSI ZOLTÁN

A vrászlói uradalom társadalma a 19. század első felében

Önálló vrászlói uradalomról lényegében véve csak 1832 után beszélhetünk, mivel egész addig egy nagyobb birtokkomplexum keretébe tartozott, amit Lengyel-uradalomnak nevezhetünk. A Lengyel család Somogy megye legrégibb és legbefolyásosabb családjainak egyike volt, birtokainak terjedelme a 16. század folyamán több mint 220 falu és pusztá volt. A család a 18. század alatt fokozatosan elszegényedett, egyes ágai kihaltak, a somogyi birtokok pedig leányágon öröklődtek tovább.¹

A női ágon maradt birtoktestek is tovább osztódtak. A 25 000 holdas uradalmat 1764-ben öt részre, később még több egységre darabolták, s az 1790-es évekig ez a széttagoltság jellemezte a nagybirtokot. Ekkor az egyik résztulajdonos, Boronkay József lassan elkezdte összeszedni a birtokdarabokat. A széthullott földek négyötödét 1824-re sikerült egyesítenie, sőt néhány frissen vásárolt birtokkal még nagyobbodott is az uradalom területe. A hajdani Lengyel-dominium ekkor már Boronkay veje, gróf Festetich Imre gyermekeinek tulajdonát képezte. A Festetich-család ezen birtoktalan ága — mivel az ősi földek a híres György ágán öröklődtek tovább — így alapozta meg vagyonát, de a gazdagság csak rövid ideig tartott. A 19. század húszas éveiben Miklós gróf állandó költelező életmódja miatt szinte teljesen eladósodott, olyannyira, hogy előbb bírói zárgondnokot neveztek ki a gazdaság irányítására, később pedig, 1832-ben kénytelen volt eladni a vrászlói kerületet gróf Zichy Károlynak. Ez a birtokrész tehát kiszakadt a korábbi gazdasági egységből, s önálló „vrászlói uradalom lett”.²

A nagybirtok Somogy megye nyugati részén, közvetlenül a zalai határ mellett terült el. Az „alapuradalom” — amely Vrászló, Path, Simonyi falukból és Gardos-pusztából állt — mintegy 6000 holdat tett ki. Zichy gróf megvette még Viszló falut is, így az 1832-es birtokállomány már 9000 holdra rúgott. 1834—41 között a gróf ezt a területet Miháldi, Apáthi és Bolhás falvak megvásárlásával csaknem 24 000 holdra növelte. Ennek a földnek mintegy 70%-a allodiális föld volt, ami szokatlanul magas arány mind a megyei, mind az országos adatokat figyelembe véve.³

Magyarázatul a nagybirtok népességének néhány általános jellemzőjét kell megvizsgálnunk. A népességösszeírásokból egyértelműen megállapítható, hogy a birtok népességének növekedése 1784—1848 között mintegy 200%-os, jelentősen felülmúlva az országra kimutatható körülbelüli 150%-os arányt.⁴ A vrászlói uradalom területén a 19. század közepén kb. 3600 fő élt, elég egyenetlen elosztásban, hiszen a zselici falvak (Apáthi, Viszló) lényegesen nagyobb népességgel bírtak, mint a nyugat-somogyiak. A lakosságban kimutathatóan nagyobb súlyt képviseltek a férfiak, mint a nők, az arány a két nem között 54 : 46 a férfiak javára. A birtokon élőknek kb. 75%-a katolikus vallású, nemzetiiségre nézve pedig magyar volt.⁵

¹ Somogy megyei levéltár (a továbbiakban Sml.), Vrászlói uradalmi levéltár (a továbbiakban Vul.), 18—199 csomó. Lengyel-család története *Nagy Iván*: Magyarország családai. Pest, 1865. 5. kötet, Lengyel-család. *T. Mérey Klára*: Somogy megye pusztulása Szigetvár eleste után. Dunántúli Tudományos Gyűjtemény, 1966. 157—187.

² Sml. Vul. 13. csomó, Boronkay-család; ill. 31. csomó/4.

³ Sml. Birtokösszeírások, I. 1848—49.

⁴ *Vörös Károly*: Magyarország társadalma. Magyarország története, 1790—1848. Bp. 1980. Főszerkesztő Mérei Gyula. 473—476.

⁵ *Ludovicus Nagy*: Notitiae politico-geographic-statisticae. . . Buda, 1828—29. Tomus 2. 307., 308., 309.

A vrászlói uradalom népességét más magyarországi nagybirtoktól nagyon alacsony népsűrűsége határozottan megkülönböztette. Az országos arány ekkor 43 fő/km², a vrászlói uradalomban azonban mindössze 10 fő jut egy négyzetkilométerre. Hasonló ritka népsűrűségű uradalmakkal elég gyéren lehet találkozni, a szakirodalom alapján talán a Fejér megyei előszállási uradalmat említенék, ahol a reformkorban 15 fő jutott egy négyzetkilométerre.⁶

Az uradalom népességnövekedésének dinamizmusát tekintve, jócskán felülmúlta az országban megfigyelhető tendenciákat, de ez a dinamizmus sem tudta eltüntetni azt az aránytalanságot, ami a népsűrűség tekintetében mutatkozott. Az óriási allodiális túlsúly azért létezhetett a birtokszerkezetben, mert az uradalom későn, csak a 18. század második felében népesült be, de így is rendkívül alacsony volt a birtok népessége, vagyis a föld és a rajta élő munkaerő egymáshoz viszonyított aránya végtelenen eltolódott az utóbbi javára. Általában megfigyelhető, hogy a török hódoltság megszűnése után, azokon a területeken ahol a nagybirtok népessége alacsony volt, ott az allodiális földek kerültek túlsúlyba az úrbéresek földjeivel szemben. A vrászlói uradalom benépesülése mindenképpen későinek mondható, hiszen T. Mérey Klára szerint Somogyban „a 18. század első fele a betelepülések, áttelepülések időszaka”.⁷

Tehát nagy kiterjedésű, de alacsony népsűrűségű birtokkal rendelkezett a Zichy-család Somogyban a 19. század közepén. A birtokot 1857-ig egységesen irányították. Ekkor a család férfi és női tagjai felosztották egymás között az uradalmat. Az osztózáseredménye az lett, hogy az 1832-ben vásárolt vrászlói „alapuradalom” Zichy Nepomuk Jánosé lett, s a továbbiakban az ő örökösének kezén hagyományozódott tovább egész az 1930-as évekig.⁸

Néhány szót illik mondani a Zichy-család ezen ágáról is. Nem az országosan is ismert Zichy Károly volt országbíróról, de még csak nem is ennek fiáról, hanem egy harmadik Zichy Károlyról van szó. A történeti szakirodalomban inkább testvérei ismertebbek, így pl. az 1848 szeptemberében Csepel szigetén kivégzett Ödön (Eugén), vagy pedig a konzervatív tábor egyik hangadója: Zichy Domokos, a veszprémi püspök. Gróf Zichy Károly lányai már lényegében ismertebbek: Antónia gróf Batthyány Lajos, Karolina gróf Károlyi György felesége lett, s a reformkorban a haladás ügyét szolgálták. Petőfi Sándor a két Zichy-hölgyhöz ódát írt: Széchényi naplójában pedig a bensőséges hangulatú „Tini és Tóni” néven szerepelnek. A Zichy- és a Batthyány-családok között sajátos klánkapcsolatok figyelhetők meg, amelyek mind a házasságokban, mind a vagyonok öröklésében kifejezésre jutottak.

A továbbiakban ennek a nagybirtoknak próbáljuk meg leírni a társadalmát. Figyelmünket az anyagi-vagyoni viszonyok és a közösségek kérdéskörének vizsgálatára fordítjuk, már amennyire azt a terjedelem engedi. A vizsgálatról azt várjuk, hogy az eddiginél mélyebb bepillantást enged egy magyarországi nagybirtok szervezetébe, a feudalizmus egyik alapvető struktúrájába.⁹

1. Anyagi-vagyoni viszonyok

1/a. Az úrbéresek

Az úrbéresek anyagi-vagyoni helyzetét vizsgálva mindenekelőtt földbirtokviszonyaikat, azon belül pedig a telki állományt kell szemügyre venni, hiszen ennek nagysága már önmagában meghatározhatta az egyes emberek társadalmi hovatartozását, elég említeni a jobbágyot és szellért elválasztó merev határt.

⁶ *Bodrog György*: A tőkés gazdálkodás kialakulása az előszállási uradalomban. Agrártörténeti Szemle, 1966. 403—456.

⁷ *T. Mérey Klára*: A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba. Bp. 1965. 8.

⁸ *Nagy Iván*: i.m. 11. kötet, Zichy-család. 368—395. ill. Vul. Elenchus. 1857. Zichy-család.

⁹ Itt jegyezzük meg, hogy az uradalom termeléséről és gazdálkodásáról írt tanulmányunk jelenleg nyomdában van. Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv. 1986.

*A vrászlói uradalom telekviszonyai 1767—1830 között*¹⁰

	1767				1830			
	Telkes jobbágy	Zsellérek	Telkek száma	Telek-átlag	Telkes jobbágy	Zsellérek	Telkek száma	Telek-átlag
Vrászló	2	3	$\frac{6}{8}$	0,37	10	5	$3\frac{3}{4}$	0,37
Path	10	7	$7\frac{7}{8}$	0,18	28	8	$8\frac{3}{4}$	0,31
Simonyi	1	4	$\frac{1}{8}$	0,12	12	12	3	0,25

A fenti táblázatból kiderül, hogy a három faluban az 1767—1830 között eltelt közel 65 év alatt az úrbéreszek száma 2,62 szerezére emelkedett. Ennek döntő oka az, hogy a földesúr különböző kedvezményekkel csábította az uradalom területére az embereket. Jöttek a betelepülők egyesével és csoportosan is, az előbbire jó példa az uradalom központjának, Vrászlónak a demográfiai növekedése, az utóbbira pedig Simonyié, ahol az utolsó telepítési akció 1831-ben zajlott le, amikor is tizenkét zsellércsaládot juttatott földhöz a gróf.

1767-ben még csak 4,37 magyar holdnyi terület jutott egy úrbéresnek átlagban, 1830-ban már — pontos földkiméréssel — 11,48 hold, vagyis egy úrbéres kezén levő föld az eltelt időszak alatt 2,6-szeresére nőtt, 1830-ban a 75 úrbéres közül a döntő többség, szám szerint 50 fő jobbágy volt a többi pedig házas zsellér.

Az uradalom úrbéreseinek változása élesen elüt a megyei állapotoktól. A Somogy megyei helyzet azt mutatja, hogy a telkek száma 1812-ig nőtt, utána viszont csökkent.¹¹ A vrászlói birtokon azonban mind 1830 előtt, mind utána egyértelműen nőtt a telkek és az úrbéreszek száma is. Ennek alapvető okát a már említett rendkívül alacsony népességben látjuk: a birtokos mindent elkövetett, hogy a robotra fogható úrbéreszek számát szaporítsa, s ezzel saját jövedelmét növelje.

Mint azt már említettük, 1831—41 között mintegy 15 000 holdat vásárolt a tulajdonos Zichy Károly. Ezzel a földvásárlással alaposan megváltozott az úrbéres népesség és a telkek száma is. 1848-ban már 115 jobbágyi ülés volt a nagybirtokon, amin összesen 308 osztozott. A telekátlag a jobbágyfelszabadítás idejében 0,37 volt. Ez nagyjából megegyezik az országos átlaggal, ami Vörös Károly szerint ekkor már az 1/2—1/4 között állt. A vrászlói uradalomban az egy főre eső teleknagyság 13,13 holdat tett ki.

*Az uradalom telekviszonyai a század közepén*¹²

	Telkes jobbágy	Zsellérek	Telkek száma	Telek-átlag
Vrászló	11	19	$3\frac{3}{4}$	0,34
Páth	30	11	$9\frac{1}{4}$	0,30
Simonyi	12	18	3	0,25
Miháldi	62	31	32	0,51
Bolhás	40	15	$19\frac{1}{2}$	0,48
Apáthi	41	1	$22\frac{3}{8}$	0,55
Viszló	53	5	$28\frac{4}{8}$	0,53

Regionálisan szemlélve az uradalom népesség- és telekviszonyait: a zselici és a nyugat-somogyi falvak nagy eltérést mutatnak. Miháldi kivételével a nyugat-somogyi öt falu alacsony lélekszámmal és kis telki állománnyal bírt, míg a zselici falvak ellenkező

¹⁰ Sml. Összeírások, 1767. Úrbérrendezési iratok és Vul. birtokregulációk, 1830. Fundális könyvek.

¹¹ T. Mérey Klára: Somogy megye parasztsága és a földkérdés. Értekezések. 1963. Pécs. 227—271.

¹² Vul. Urbéri összeírás, 1848.

képet mutatnak. Úgy is mondhatnánk, hogy a birtok területének 25%-án élt az úrbéres lakosság 40%-a.¹³ A két számtartóság úrbéreseinek társadalmi szerkezete is eltért egymástól.

A vrászlói és apáthi számtartóság úrbéreseinek megoszlása, %

	Vrászlói számtartó- ságban %	Apáthi számtartó- ságban %
Telkes jobbágyok	62	96
Házasszellér	23	4
Házatlan zsellér	15	—

Az 1853-as császári pátens kibocsátása utáni kimutatás szerint az egész uradalomban ekkor 119 4/8 telek volt. A telekszám tehát 1848 után szaporodott, de a 4,5 teleknyi növekedés nem a volt jobbágyok tulajdonába ment át, hanem a községekben lakó lelkészeké, iskolamestereké stb. lett. Ami a volt jobbágyságot illeti: a szessziók számában 1841-től a pátensig lényeges változás nem történt, csupán a telekosztódás miatt szaporodott néhány fővel az úrbéresek száma.

Az 1767-es Urbáriumról általában meg szokták állapítani, hogy „megmervítette az úrbéres kézen levő földeket”, azáltal, hogy meghatározta kereteit. Somogy megyének ezen a területén azonban a Mária Terézia-féle úrbérrendezés nem zárt le semmiféle folyamatot, hiszen a népesség szabad mozgása még tartott, a földesúrnak pedig szüksége volt a munkaerőre. Uradalmunkban a birtokregulációk — pl. 1830-ban — állandóan kiigazították az úrbéres népesség és a telki állomány arányát.

Az uradalom úrbéreseinek zöme a telki állomány mellett az urasági földekből is jókora területet bérelt, illetve használt. Erre a lehetőséget az teremtette meg, hogy a majorság a 19. század első felében a termelés folyamán sohasem érte el az allodiális területnek az optimális kihasználtsági fokát, vagyis mindig álltak rendelkezésre még kihasználatlan földek, aminek a legjobb hasznosítási lehetősége az volt, ha a nagybirtok lakosságának kiadják bérbe, rendszerint napszámzolgálat fejében. Ezek a földek arról árulkodnak, hogy az uradalomnak mindenfajta tőkére szüksége volt a fejlesztéshez, ill. hogy a paraszti üzem még felesleges munkaerő-kapacitással rendelkezett.¹⁴

Kik használták ezeket a földeket? Egyrészt idetelepített ún. kontraktualista zsellérek, akik, amikor a nagybirtok területére költöztek, személyenként kaptak egy hold intravillanus fundust, amire a maguk házáat felépíthették, egy hold rétet, három hold szántót és fél hold kenderterületet, amiért meghatározott napszámzolgálatlalt tartoztak. Kaptak még két marha legeltetésére lehetőséget az urasági legelőn, valamint szabad „faizásuk” volt az erdőben a dőlts fából. Ezen kívül kötelesek voltak aratáskor a „Nemes Vármegye limitatiója szerint” dolgozni a földesúrnak.¹⁵

1848-ig a 32 kontraktualista ezek szerint élte életét az uradalom területén, ugyanis a simonyiakon kívül Miháldiba és Vrászlóra is telepítettek közben tízet-tíz. Az általuk használt föld allodiális föld volt, s mint ismeretes, az 1848-as jobbágyfelszabadítási törvények szerint ezek a földek kimaradtak a paraszti tulajdonba kerülő földek közül. 1848 februárjában a tíz vrászlói zsellér még azzal fordult az igazgatóhoz, hadd lehessenek jobbágyok, hiszen valamennyien annyi földet művelnek, mint egy negyed telkes jobbágy. A jószágigazgató mintha megérezte volna az új idők szelét, megjegyezte, hogy „a zsellérek ezen kérelmét boldogabb időkre felfüggeszteni tán jobb lenne”. Két hónap múlva éppen ez a tíz lakos fordult a legmegrázóbb hangon Kossuth Lajoshoz, a pénzügyminiszterhez. Leírták, hogy míg polgártársaik helységükben vigadnak, addig őket szegény kontraktualistákat úrdolgára hajtják, pedig „mi is oly hív fiai vagyunk az országnak, mint többi polgártársaink”. Sérrelmeiket tetézte, hogy a megye házasszellérként már négy év óta adóztatta őket, utat csináltatott velük stb., tehát az „úrszolgálat” is nagyobb volt, mint az úrbéres zselléréké. Így írtak: „... hogy mirőlünk az ország annyira megfélekezett volna, semmi módon el nem hihetjük magunkkal”.

¹³ Sml. Összefrások, 101. Marcali járás.

¹⁴ *Tóth Tibor*: A mernyei uradalom a feudális rend utolsó szakaszában Bp. 1977. 66—73.

¹⁵ 30. Vul. 30—31. csomó. Contractusok, 1826—30.

Pestre mentek, ahol az igazságügyminiszter tudatta velük, hogy a kontraktualistákra nincs törvény, továbbra is kell robotolniuk, füstpénzt fizetniük stb. Erre a kontraktualisták Kossuth Lajos pártfogását kérték a következő nemzetgyűlésen.¹⁶

A szabadságharc leverése után is megmaradt a kontraktualisták függetlenedési vágya a földesúri fennhatóság alól. A Simonyiban élő szerződésesek 1858-ban azzal fordultak Zichy Nepomuk Jánoshoz, hogy az 1832 óta bírásukban levő földet adja nekik, amiért „minden egyes birtokos birtokáért fizet 400 pengőforintot, amíg ezt lefizetik, az öt százalékos kamatot évente pénzben fizetik vagy napszámokkal” — azzal a kitételrel, hogy a gróf ad nekik egy „darab haszontalan homokföldet” is. A megváltási idő 1859. január 1-én kezdődne. Ezt a kérést a gróf rövid úton elintézte: „lehet”, ahogy a grófi hátirat közli. A kontraktualisták tehát megválthatták magukat, de ha összehasonlítjuk ezt az állapotot a jobbágyi állami kárpótlási lehetőséggel, akkor szembeötlő hogy sokkal nehezebb feltételekkel szabadultak fel.¹⁷

Az allodiális területek bérlői másrészt a már régebbi idő óta itt lakó telkes jobbágyok, házas és házatlan zsellérek voltak, akik néha igen jelentős méretű urasági földeket béreltek, birtokoltak. Az úrbéresek minden egyes bérelt hold után három napot szolgáltak. Megfigyelhető, hogy minél kisebb egy úrbéres telki állománya, annál nagyobb a bérelt földje.¹⁸

Az egy úrbéresre jutó bérelt föld (szántó és rét) 1834-ben¹⁹ (gyalognap számban)

	½ telkesek	¼ telkesek	Zsellérek
Vrászló	27,6	32,6	49
Path	11,5	16,6	31,7

A táblázat adatai azt is elárulják, hogy az a vrászlói zsellér, aki 49 napot szolgált, gyakorlatilag 16,3 holdnyi földet birtokolt az allodiálisból, s ez lényegében meghaladta a telkes jobbágyok szeszionális földjét. De mindjárt hozzá kell tennünk, hogy ez csak azokra a falvakra érvényes, amelyekben nagyon alacsony volt az egy főre eső telekátlag, mint pl. Vrászlón, Pathon, Simonyiban; míg Mihálydon, ahol a telekátlag 0,52 volt egyetlen ilyen szerződésről sincs tudomásunk. Az eddig leírtakból következik, hogy az allodiális parasztbirtok a telki állomány jelentős kiegészítésül vagy pótlásul szolgált a vrászlói uradalomban. Az allodiális parasztbirtok mellett hasonló fontosságúak voltak az ún. iparüzemi földök, amelyeknek hárcm formája létezett az uradalomban: az irtás, a szőlő és a kender föld. Közös jellemzőjük ezeknek a földeknek, hogy a „földesurak a jobbágyok keze alól kiemelhették és saját tetszésük szerint hasznosíthatták őket, de csupán akkor, ha meghatározott feltételeknek eleget tettek törvényes úton”.²⁰

Az irtás jelentősége az egész korszakon át állandóan növekedett, hiszen az uradalom üzemének újabb és újabb, lehetőleg jó minőségű szántóra és legelőre volt szüksége. A 19. század harmincas éveitől szakítottak a korábbi gyakorlattal, s ezentúl már nem pénzért váltotta vissza a földesúr az irtást, hanem még a munka megkezdése előtt szerződésben határozták meg, hogy az irtók hat évig használhatják a kiírtott területet, de a hat év letelte után az automatikusan visszaszáll az uraságra, aki szabadon dönthet birtoka további sorsáról: vagy a maga céljára fordítja, vagy pedig visszaadja használatra az úrbéreseknek napszámolgálat vagy más fejében. Egy jobbágy vagy zsellér rendszerint 1—6 holdat vállalt fel, ami nyilván függött a családtagok számától, a család vagyoni helyzetétől stb. Az irtást a falvak közössége rendszerint kollektívan vállalta, így aztán a kiírtandó terület nagysága néha elérte a 200—300 holdat is.²¹

„Somogyot a természet inkább bortermésre alkotá...” — írja Bezeredy Antal 1839-ben.²² A belső- és külső-somogyi dombok valóban kiváló lehetőséget biztosítottak a szőlőtermesztésre, így nem véletlen, hogy szinte mindegyik uradalomban volt szőlőföld.

¹⁶ Idézi: T. Mérey Klára: i. m. 1965. 149.

¹⁷ Vul. Contractusok. 1745—1913.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Vul. Úrbéri összeírás, 1834.

²⁰ Varga János: A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767—1848. Bp. 1967. 39.

²¹ Vul. Contractusok, 1745—1913.

²² Ismertető. 1839. 193—205.

A 19. század első felében az uradalom szőlőterülete gyors ütemben növekedett. 1799-ben még csak 67 kapás a szőlővel beültetett föld, 1830-ban 162 hold, 1848-ban azonban már 1331 hold. Még 1846-ban is átengedett Zichy gróf egy 160 holdas területet szőlőültetés céljára.²³ Mivel úrbéres kevés volt az uradalomban, elterjedt az ún. extraneus birtoklási forma, amikor a szomszéd vagy közel levő falvak lakosai használták a nagybirtok területén levő szőlőt. A Tripartitum szerint a szőlő a jobbágyoktól elbecsülhető föld volt, de ez uradalmunkban nem fordult elő. A korszakban az egy főre jutó átlagos szőlőterület rendkívül széles határok között mozgott, de nagy általánosságban 0,5—3 holdnyi területtel rendelkeztek a szőlőbirtokosok. A szélsőségre csak annyit, hogy 21 holdas szőlősgazdát is említenek a források.²⁴

Az 1830-as birtokrendezésnél minden féltelkes jobbágnak 4/8 hold, minden negyed telkes jobbágnak és házas zsellérnek 2/8 hold kenderföldet mértek ki, összesen tehát a három faluban 16 6/8 holdnyi kenderfölddel rendelkeztek az úrbéresek. Ezekért a földekért napszámszolgálattal tartoztak a földesúrnak. Ezt 1848 tavaszán megtagadták, ezért egy évvel később az uraság visszavette a jogilag öt illettő földet, sőt a bíróság az elmaradt napszámszolgálat miatt még kártérítésre is kötelezte az úrbéreseket.²⁵

Láthatjuk tehát, hogy az ipusztériális vagy más néven szorgalmi földek a jobbágyi-zselléri földállománynak igen jelentős részét adták, a rájuk maradt „schätzung”-szerint a szőlőföldek voltak a legértékesebb területei az úrbéresek által birtokolt vagy használt földeknek.

Az uradalomban 1836-ig az erdőt és a legelőt az uraság és a nép közösen használták. Az 1836. évi Országgyűlés rendelkezései lehetőséget biztosítottak az addig közösen használt területek, birtokrészek jogi elkülönítésére, vagyis hogy mindkét fél részére előnyös változtatásnak a birtokszerkezetet.

Az elkülönítési tárgyalások a vrászlói uradalomban 1840—58 között zajlottak, ami meglehetősen gyors lefutásról tanúskodik. Für Lajos szerint 1857-ig a helységek csak 16,7%-ában történtek meg az elkülönözések²⁶; T. Mérey Klára pedig azt hangsúlyozta, hogy az 1848-as forradalomig Somogyben „aránytalanul kis területen n végbe” ez a folyamat.²⁷

A tárgyalásokat mindegyik faluban az uradalom kezdeményezte, aminek alapvető oka, hogy a majorsági üzem egyik legdinamikusabban fejlődő ágazata, a juhtenyésztés az 1830-as évektől egyre nagyobb legelőterületre tartott igényt, s ezért a földesúrnak már mindenképpen elsődleges érdeke fűződött a jogi elkülönítéshez. Hozzátehető, hogy azokon a helyeken, amelyeken a korábbi birtokrendezéseknél nem történt meg mindjárt tagosítottak is.

	Legelő			Erdő		
	Ideje	Módja	Egy telek után járó terület	Ideje	Módja	Egy telek után járó terület
Vrászló	1856	egyezség	12 hold	1856	egyezség	4 hold
Path	1856	egyezség	12 hold	1856	egyezség	4 hold
Simonyi	1856	egyezség	12 hold	1856	egyezség	4 hold
Miháldi	1844—1857	per	10 hold	1844—1857	egyezség	2 hold
Bolhás	1848	per	10 hold	1858	egyezség	4 hold
Apáthi	1842—1856	egyezség	10 hold	1856	egyezség	2 hold
Viszló	1856	egyezség	10 hold	1847—1856	egyezség	2 hold

A tárgyalások folyamán mindenütt az úrbéres telekállomány után számították ki a jobbágyoknak járó legelő és erdő méretét. Előfordult, hogy olyan területek is bekerültek az úrbéresek földjei közé, amelyek mindenféle művelésre alkalmatlanok voltak, ilyenkor ezt leszámítva adták ki a járandóságot. Mindennel együtt a tárgyalások végén az uradalomban 119 2/4 volt úrbéri telek után 2306 holdat osztottak ki a volt jobbágyoknak és

²³ Vul. Úrbéri összeírás, 1848.

²⁴ Vul. Kimutatás a Gradiskai szőlőhegy birtokosairól. 1859.

²⁵ Vul. 32—34. esemő. 1841—61.

²⁶ Für Lajos: Jobbágyföld-parasztföld. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. Szerk.: Szabó István. Bp. 1965. I. 139.

²⁷ T. Mérey Klára: i. m. 1965.

szelléréknek, vagyis az addig közösen használt terület 22%-át, ami az összes uradalmi földnek mintegy 9%-a. Az egy telekre eső uradalmi átlag legelőből 10,8 hold, erdőből 2,13 hold volt, az egy úrbéresre jutó legelő és erdő pedig 4, illetve 1 holdat tett ki.²⁸ Ez az eredmény nagyjából megegyezik a megyei arányokkal. A volt úrbéresek járandóságát természetesen egy darabban adták ki, jól elválasztva az uradalmi földektől. Ezt az elválasztást tilalmazó táblákkal is jelölték, amiket a gróf már az 1840-es évek elején megrendelt. Ezek felszólították a lakosságot, hogy véletlenül se tévedjen az urasági erdőbe, s ezt az erdőket felügyelő fővadászának „legnagyobb figyelmébe” ajánlotta a gróf.

Ha összefoglaljuk az úrbéresek földbirtokairól eddig mondottakat, akkor legfontosabb sajátosságként azt emelhetjük ki, hogy az átlagos méretű telki állomány mellett az allodiális földek birtoklása és használata rendkívül nagy mértékű. Természetesen ez az állótkének minősíthető földbirtok önmagában nem határozhatja meg az úrbéresek anyagi-vagyoni helyzetét, csak akkor, ha azt művelik, vagyis gazdálkodnak rajta. Ezért a továbbiakban a jobbágy-zsellérék termelésének és gazdálkodásának legfontosabb jellemzőit vizsgáljuk.

Az úrbéres földek szerkezetéből is következik, hogy a legfontosabb gazdálkodási szak a szántóföldi termelés, az állattenyésztés és a szőlészet. Emellett kisebb súllyal szerepel a kendertermesztés és a hozzá kapcsolódó háziipar a takarmánynövények és főzelékfélék termesztése és a méhészet.

Korszakunkban a szántóföldi gazdálkodás legfontosabb jellemzője, hogy az egy úrbéresre eső terület és a termelés volumene egyaránt nőtt. A homokos talaj miatt elsődleges szerepe volt a rozsnak, de termesztették a többi gabonafajtát is: búzát, árpat, zabot és hajdinát.

A 19. század első felének Magyarországa még nem mentes a katasztrofálisan gyenge évekkel, néha még a regionális éhínségektől sem. Uradalmunkban is előfordult, hogy már végi aratáskor kiderült: még a jövő évi vetőmagra való sincs meg. Ilyenkor a jobbágyok és zsellérek kénytelenek voltak az urasághoz fordulni segítségért, de a kapott segítségen visszafizetése újra csak erőt felüli vállalkozás lehetett. Ha az őszi veteményeken látszott, hogy nem sok jót ígérnek, akkor tavasszal — háromnyomás lévén — többet tettek, hogy pótolják a hiányt.²⁹

A hozamok elég alacsonyak, ami elsősorban a gyenge talaj és az eszközkészlet gyengesége ebben az időben. Általában négy-öttszörös termést tudtak betakarítani.³⁰ A század derekán már messze alatta maradt az uradalom eredményének, ahol a gróf 6—7-szeres hozammal is rendszerint elégedetlen volt. Az úrbéresek technikai eszközkészlete nagy vonalakban megegyezik az ország más területén megszokottal. Érdekeséggel említhetjük, hogy a század közepe felé már mindenhol kaszával aratnak, ami zismerten sokkal termelékenyebb munkavégzést jelent, mint a sarlós betakarítás. A faeke használata teljesen háttérbe szorult: 1834-ben már nem is lehetett eladni, egyáltalán nem volt iránta kereslet.

Feltételezhetjük, hogy az úrbéresek rendszeresen trágyázták földjeiket, ami egyébként a homokos, silány talajnál szinte természetesnek vehető. A ránk maradt hagyatéki leltárakban sűrűn lehet találkozni megmaradt trágyamennyiséggel. Az 1831-ben Simonyiba telepített zselléréknek egyenesen kötelezővé tették az általuk használt földek rendszeres trágyázását.³¹

Az úrbéresek által alkalmazott művelési formában is fejlődés figyelhető meg. A 18. század végén még két nyomásban használták a földet, s még az 1828-as *Regnicolaris Conscriptio* is „dua calcaturá”-ról beszél, de az 1830-as rendezésnél már három darabban adták ki a földet a jobbágyoknak és a zselléréknek. Korszakunk végén, az 1854-es „Földtermelési táblázatok” tanúsága szerint is a nagybirtokon élő úrbéresek háromnyomásos gazdálkodást folytattak.³²

Mint ahogyan az országban más nagybirtokon, úgy itt is megfigyelhető az uradalmi és az úrbéres üzem közti technológiai kapcsolatrendszer, többek között az azonos termék-szerkezet, a nyomásos gazdálkodás által összefüggő birtokszerkezet, az eszközkészlet azonossága stb. által.

²⁸ Sml. Urbéri peres iratok. Simonyi, Path, Miháldi, Viszló, Apáthi, Bolhás, Vrászlói elveszett.

²⁹ *Benda Gyula*: Gabonatermelés Somogy megyében 1816-ban. Somogy megye múltjából, 1977. Levéltári évkönyv. Szerk.: Kanyar József.

³⁰ Vul. 24. esomó. Földtermelési kimutatás, 1854.

³¹ Vul. 30—31. esomó 1831-es contractus.

³² Vul. 49. esomó: Vrászló és Csáford.

A viszonylag nagy méretű — 1836-ig közösen használt — erdő és legelő lehetőséget biztosított a nagybirtok társadalmának állattenyésztés folytatására. Fontos leszögezni, hogy míg a szántógazdálkodás elsődlegesen az úrbéres népességhez kapcsolódó üzem, addig az állattenyésztés a birtok mindenfajta jogállású eleménél megfigyelhető jelenség. Ennek valószínű oka az önellátó családi gazdaság tej- és húsigényének kielégítése, amihez az úrbéres esetében még a törvény által előírt kötelező ígás robot is hozzájárult.

Az egy úrbéresre jutó állatlétszám meghatározásánál semmiképpen nem hagyathatunk a bizonytalan forrásértékű adóösszeírások adataira, egyetlen jól használható forráscsoportunk a hagyatéki leltárak sorozata.³³ Ennek alapján megállapítható, hogy az egy családra jutó szarvasmarhák száma 5—10 darab. Lovaknál 1—2 darab, sertéseknél 9—10 darab, juhoknál — amíg tarthatták — 4—5 darab. Utóbbihoz magyarázatként csak annyit, hogy a 19. századi gyapjúkonjunktúra idején a földesurak megveszerte megtiltották a jobbágyoknak a juhtartást.

A nagyállattartás, fentebb már jelzett funkciója mellett, néha-néha pénzjövedelemhez is segítette az úrbéreseket, elsősorban a kimustrált, kiöregedett állatokat adták el a közeli vásárokon. Az állatokat nyáron a legelőn a faluközösség által fogadott személy őrizete alatt szabadon, télen pedig istállóban tartották. Ez utóbbi rendkívül jelentős volt az egész gazdálkodásra nézve, hiszen a trágyanyereség által az állattenyésztés döntően befolyásolhatta a szántóföldi gabonatermelés eredményességét, ami egyfajta komplementer kapcsolat létrejöttéhez vezetett a két ágazat között.³⁴

A szőlő- és borkultúra igen nagy szerepet játszik a nagybirtokon, ezért érdemes alaposabban szemügyre venni. A 19. század első felében az úrbéresek és extraneusok kezén levő szőlőföld állandóan növekedett, ez együtt járt mind a termelők, mind az uradalom anyagi erejének növekedésével, valamint a piaci árforgalom fejlődésével. A jobbágy borárulatást az 1550. évi XXXVI. tc. szabályozta. E szerint azokon a helyeken, ahol volt szőlőhegy, a jobbágyok borukat Szent Mihály napjától (szeptember 29.) Szent György napjáig (április 24.) mérhették ki. Ha nem volt szőlőhegy a birtokon, akkor karácsonyig tartott a borkimérés. Az 1767-es Urbárium is ezt vette át, s ez határozta meg a viszonyokat a 19. század közepéig.

Az uradalom területén 13 000—15 000 akós össztermés volt egy évben, ami holdanként 500 liter bort jelent.³⁵ Ez a szakirodalom adataival összevetve jó eredménynek mondható. A minőség azonban már korántsem mondható ilyen jónak, a leírások általában „savanyúként” említik és ráadásul nagyon könnyen megromlott.

Az uradalom részére beszolgáltatandó bormennyiséget az úrbéresek és extraneusok kötelesek voltak a földesúr pincéihez szállítani. Az uraság által elsajátított hegyvám és dézsma mennyisége a 19. század közepén elérte a 3000 akót, vagyis kb. 1700 hektolitert.

Ha végigtekintünk az 1840-es évek úriszéki periratain, kiderül, hogy az úriszék elé vitt ügyeknek mintegy a fele a szőlővel kapcsolatos.³⁶ Mi lehet ennek az oka? Úgy véljük, hogy itt az úrbéres népesség anyagi-vagyoni viszonyainak egyik legsajátosabb elemével állunk szemben. Az önellátó házi-családi gazdaságnak jelentős készpénzkiadásai lehettek, pl. az adó, az amortizáció pótlása stb. Ahhoz, hogy ezt teljesíthessék, pénzbevitelre volt szükség, s ezt a lehetőséget a szőlőgazdálkodásból származó bevétel biztosította. Ez a magyarázata annak is, hogy a szőlőbirtokosok annyit torzsalkodnak a néha-néha egészen apró, pár négyszögölnyi terület miatt is. 1841. november 26-án pl. három Miháldiban lakó testvér fordult az úriszékhez, mondván: „bátyjuk minden nélkül kisemmizte őket”, s jogtalanul használja szőlőjüket.³⁷ Hogy a készpénzjövedelem mennyire fontos lehetett az úrbéres népességnek, mutatja a miháldi jobbágyság 1840. június 3-án tárgyalt ügye, melyben a telkesek kérték: a faluban hadd tartsanak két korcsmát. Tanulságos az igazgató válasza: „Mint hogy a korcsmából származó jövedelem nem a korcsmák száma, hanem a borfogyasztó közönség száma szerint szokott szaporodni s a folytatandó helység éppen szegénységre panaszkodik, ami a bor fogyasztásának egyedüli ellensége, annál fogva két korcsmából sem tudnának több bort fogyasztani, mint egyből, ennél fogva a kérés elutasíttatik.”³⁸

A jobbágyok szinte mindig jelentős pénzüsszeggel tartoztak a földesuraknak, s ha ezt az uradalom másképp nem tudta behajtani, akkor lefoglalta a jobbágyok borát, mint pl. 1846-ban 300 akót.

³³ Uo.

³⁴ *Tóth Tibor*: Ellentét vagy kölcsönösség? Bp. 1980. 156.

³⁵ Vul. 35. csomó. 1848. jan. 31-ei felmérés.

³⁶ Vul. 32—34. csomó Úriszéki perek, 1840—46.

³⁷ Uo. Hasonló eseteket hosszan lehetne sorolni.

³⁸ Uo.

Nagy vonalakban a fenti helyzettel jellemezhető az uradalom szőlőgazdálkodása az 1848 előtti időben. Zavart okozott a kialakult rendszerben az 1848. év. Írja is a director: „A polgárokkal sok a baja az embernek, a vrászlóiak már most bort mérni kezdettek.” A forradalom évének őszén jött a szőlődézsma eltörléséről szóló rendelet, mely kimondta: „a majorsági szőlőterületek birtokában levő parasztokat azonnali hatállyal mentesíti a szőlődézsma és a hegyvám lerovásának kötelezettségétől”.³⁹ Nem véletlenül írja az igazgató egyik jelentésében, hogy 1849 őszén „az elmaradt hegyvám és dézsma nagyon érezhető” az uradalmi költségvetésben. A viszonyok normalizálódása után a földesúr pert indított az elmaradt szolgáltatások miatt, amit a bíróság meg is ítelt neki. A vrászlói jobbágyok panaszkodtak, hogy az 1848. évben „a császári katonák, úgy nemzetőrök átköltözése alkalmával a szőlőkben tetemes kár keletkezett”, s ezt a bíróság és az uraság vegye figyelembe. A vrászlóiak pere azzal ért véget, hogy a tartozás egy részét elengedte Zichy gróf, de kétharmad részét az adósságnak „pengő pénzben, három szakaszban folyó év június 19-ig kifiztessék”. Erre hivatkoztak a miháldi szőlősgazdák is, de nekik nem engedték el az egyharmad részt, mivel „szerződésileg adandó hegyvám adásra akár terem, akár nem, kötelezve vannak, így tartozásuknak megadására marasztattak meg”. Erre a jobbágyok személyesen a grófhhoz fordultak, aki lehetővé tette számukra, hogy nem a magasabb vrászlói áron, hanem az alacsonyabb sandi áron rendezték tartozásukat.⁴⁰

Az egész korszakban megfigyelhető a nagybirtok területén a paraszti szövő- és fonóipar megléte, ami nagy valószínűséggel önálló funkcióval rendelkezett. A hagyatéki leltárakban több szövőszék szerepel, ami már önmagában is bizonyítja a háziipar létét. Az alapanyagot a földesúrtól napszám fejében kapott ún. kenderföldön termelték meg.

A burgonya, kukorica, takarmánynövények termeléséről pontos adatokkal nem rendelkezhetünk, de az utalások, az igazgatói jelentések kétségtől bizonyítják létüket az úrbérések gazdálkodási struktúrájában.

A nagybirtok társadalmának még egy lehetősége volt, hogy készpénzhez jusson: az uradalom által kezelt árvapénztár. Ha a tisztartó úgy látta, hogy az illető rendelkezik a visszafizetés garanciáival, akkor minden további nélkül a törvényesen előírt hat százalékos kamatra kaphatott kölcsönt. A felvett hitelek pontos visszafizetéséről az uradalomnak kellett gondoskodnia, amire végső soron ott volt az úriszék intézménye. Az úrbérések minden rétege elég nagy számban szerepel a kölcsönvevők listáján, a legnagyobb csoportot azonban meglepetésére nem a telkesek alkotják, hanem a házatlan zsellérek. Pl. a pathiak esetében a falu lakosai által felvett összes kölcsönből a telkes jobbágyok csak 42,8%-kal a zsellérek viszont 57,2%-kal részesedtek. Az egy főre eső hitel nagysága a telkeseknél 126 forint, míg a zselléreknél 269 forint volt. Vrászlón 1844—48 között a telkesek az összhitelnek csak 35%-át igényelték, ami azt mutatja, hogy a kölcsönök többsége elsősorban a kis állótdőkével rendelkező társadalmi elemeknek kellett.⁴¹

S itt már át is kanyarodhatunk a következő kérdéskörre: milyen volt az úrbérések tényleges vagyoni helyzete? A feleletet természetesen csak az ingó és ingatlan vagyon egymáshoz való hasonlítása adhatja meg, amiben a legnagyobb segítséget a hagyatéki leltárak nyújthatják.⁴²

Az összvagyon a következőképpen oszlik meg: a féltelkeseké átlagban 2074 forint, zselléreké 852 forint, a negyedtelkeseké 916 forint. Világosan látszik tehát, hogy a féltelkeseké magasán a legnagyobb, aránytalanul magasabb, mint a negyedtelkeseké. A másik feltűnő jelenség, hogy a negyedtelkes jobbágy és a zsellér között az összvagyon szempontjából alig van különbség. A két problémára a választ a vagyon „struktúrájában” kereshetjük.

A fél- és negyedtelkes jobbágy vagyonának megoszlása⁴³

	Épület	Állatállomány	Szőlőbirtok	Technikai felszerelés
Féltelkes jobbágy	8,3	34	52	5,7
Negyedtelkes jobbágy	9,7	58,8	22,7	8,8

³⁹ Magyarország története 1848—1890. Főszerk.: Kovács Endre. Bp. 1979. 253.

⁴⁰ Vul. 32—34. csomó.

⁴¹ Vul. Árvapénztári jegyzőkönyvek, 1839—51.

⁴² Vul. 49. csomó Vrászló és Csáford. Hagyatéki leltárak.

⁴³ Sml. Összeírások, 101. ill. Vul. Úrbéri összeírások, 1834—48.

Látható, hogy a féltelkes jobbágy vagyonának több mint felét a birtokolt szőlő és a rajta levő gazdasági felszerelés adja, míg a negyedtelkes jobbágy esetében a szőlő csak 25%-ot tesz ki. Fontos azonban azt is kiemelni, hogy ha egymáshoz viszonyítva vizsgáljuk a technikai felszerelést, az épületállagot, akkor szinte semmi különbség nem észlelhető a féltelkesek és a fertályosok között. Azt is kiemelhetjük, hogy az állatállomány tekintetében is alig van valami eltolódás a féltelkes javára. Természetesen a föld itt nem került be a leltárakba, mivel valamennyi felvétel 1848 előtt készült. Megállapíthatjuk tehát, hogy az uradalomban a fél- és negyedtelkesek közti vagyoni különbség alapvetően nem az úrbéri telekhez kötődően nyilvánult meg, hanem a birtokolt szőlő nagyságától függött. Azt pedig, hogy kinek mekkora szőlője volt, egyedül a családok munkaerő-kapacitása szabályozta.

A zselléreknél kicsit más a helyzet. Itt a vagyon nagyobb részét az állatállomány, kisebb részét pedig a szőlő adta. Szinte elenyésző nagyságrendet képvisel az épületállag s a gazdasági felszerelés, ami nyilvánvalóan abból adódik, hogy csak a bérelt földdel rendelkeztek.

I/b. A nagybirtoküzem alkalmazottai

A nagybirtok második legnépesebb, egy kategóriába összevonható csoportját a bérből és fizetésekből képezték. Már a 18. század végén jelentős a számuk, aminek az az oka, hogy a mindenkori földesúr számára csak akkor válhatott kifizetődővé az uradalom, ha azon majorsági árutermelést folytat, hiszen a birtok már említett rendkívül alacsony népessége az úrbéres járandóságból a megélhetést — főleg egy grófnak — nem biztosította. Az alkalmazott tisztí személyzet 1832-ig viszonylag állandó nagyságrendű, később azonban a nagyobb birtoktestek megvásárlása miatt azokon is ki kellett építeni a birtokkormányzatot, a gazdálkodási rendszert, s ez jelentősen megnövelte a személyzet számát. A földesúr instrukciójára a jószágigazgató négy kerületet és két számtartóságot hozott létre. Mindegyik kerület élére ispánt állítottak, s mindegyik kerület számára biztosítani kellett a munkaerőt, aminek legnagyobb részét a fogadott cselédek és béresek adták.

Ez utóbbi elemek száma 1832 után jelentősen megsaporodott. A tárgyalt korszak végéig az állandó alkalmazottak a birtok lakosságának kb. 15—20%-át, kb. 700—1000 főt tettek ki. A majorsági termelés növekedése tehát egyenes arányban állott — a művelt föld nagyságán túl — a felhasznált élmunkaerővel.

Közös jellemzője ennek a csoportnak, hogy mivel tagjai a nagybirtoküzem alkalmazásában álltak, az uradalom fizette munkájukat, s az innen kapott jövedelem képezte anyagi-vagyoni-gazdasági helyzetük alapját. Valamennyien — mintegy kiegészítő jelleggel — folytattak szántógazdálkodást, állattenyésztést stb. a földesúrtól kapott földön. Illetményük alapvetően két csoportra osztható: pénzjövdelemre és természetbeni juttatásra (deputátum), amit potenciálisan kiegészített a már említett gazdálkodási lehetőség.⁴⁴

Magától értetődő, hogy valamennyi alkalmazott a nagybirtok területén élt, s az uraságtól — kizárólagos használatra — kapott épületekben lakott. A tisztek foglalták el a jelentősebb épületeket, így a bolhási volt Tallián-kúriát vagy a vrászlói kastélyt, míg az alacsonyabb beosztásban levők kapták a silányabb lakásokat. Általában két- három cselédsalád lakott egy házban. Ez utóbbiak száma a 19. század közepére nagyon megnőtt: 1830-ban még csak öt, 1848-ban már húsz ún. cselédház volt az uradalomban. S akkor ez még nem is a végeredmény, hiszen a jószágigazgató 1848 nyarán azt írta a grófnak, hogy „ebben az évben két cselédlakás felépítése szükségesnek látszik”. A cselédlakások döntő többsége nem a majorban, hanem a falun belül helyezkedett el.

Mekkora jövedelemmel rendelkeztek e csoport tagjai? A számításoknál a legalacsonyabb fizetéssel rendelkező béresek jövedelmét vettük alapnak, s ehhez mértük a többit. A készpénzjövdelem és a természetbeni juttatások átszámítása adott piaci áron azt mutatja, hogy a számtartó jövedelme (a jószágigazgató fizetését nem ismerjük) a béresek jövedelmének kb. a tizenötszöröse. A természetbeni juttatások köre egyébként meg- egyezik az összes alkalmazottnál: bor, búza, rozs, só, főzelékfélék, hús szerepel ezen a listán. A számtartó után a második legjobban fizetett embere az uradalomnak a fővadász, aki a béresek jövedelmének kb. a tizenkétszeresével rendelkezett, őt követik a kerületi ispánok, akik tízszer többet kaptak, mint a béresek. A magyarországi gypjúkonjunktúra miatt jelentősen megnőtt a juhászattal foglalkozók száma, s érdekes, hogy az uradalom ezt magasabban díjazta, mint a kerületvezető munkáját: 1831-ben a juhász juttatása — aki egyébként az egész uradalomban ellátta ezt a szerepkört — 285 forint volt,

⁴⁴ Vul. 30—31. csomó, 1831-es konvenciók lajstrom.

míg a kerületi ispánok csak 250 forintot kaptak. Ez nyilvánvalóan mutatja, hogy fontos jövedelemtermelő funkciót tölthetett be a juhász, illetve az általa irányított bojtárok serege.

A jól fizetett juhász után azonban kettészakad az alkalmazottak köre: a többi foglalkoztatottnak a bére nagyjából egységesen alacsonyan mozog. Néhány példa csak: az uradalmi hajdú alig másfélszerezését kapta a béres jövedelmének, az erdőkerülő, az urasági méhésztuttatása nem haladja meg a béresekét.

A készpénz és természetbeni fizetés mellett nagyon fontos szerepe volt a már említett gazdálkodási lehetőségnek, hiszen a reáljövedelem nem kis hányadát képezhette az ebből a szektorból befolyt termékmennyiség. Divatos szóval talán „második gazdaságról” lehetne beszélni. Elég arra utalni, hogy míg a számtartók és az ispánok a földesúri legelőn általában 25—30 marha legeltetésére kaptak lehetőséget, addig a béresek mindössze négy állatot tarthattak az urasági legelőn. Az urasági földhasználatot illetően már kisebbek a különbségek, a számtartó által birtokolt föld általában 3—4 hold, míg a béreseké rendszerint egy hold. Ebben az tekintetben az uradalmi hajdú sem volt jobb helyzetben, mint a béresek tömege.

Maga az a tény, hogy a nagybirtoküzem alkalmazottai kétféleképpen, tehát pénzben és természetbeniekben kaptak illetményüket, több dologra is felhívja a figyelmet. Az egyik, hogy az uradalomnak a század első felében volt még kihasználatlan területe (mint ahogy azt már a bérelt földeknél említettük), amit a krónikus munkaerőhiány miatt nem tudott használni, így rendkívül kedvező lehetett számára, hogy ezeket a területeket is be tudta kapcsolni a gazdaság vérkeringésébe. A másik oldala a dolognak, hogy a reformkorban jelentkező, és szinte az egész országot sújtó pénzühiány a vrászlói uradalmat is érintette. Az uradalom gazdasága rendkívül racionálisan vezetett üzem volt, ahol minden krajcárról szigorúan el kellett számolni, s ahol a termelés célja a minél nagyobb készpénzjövedelem elérése volt. Így aztán nagyon jól jött az uraságnak, hogy az állandó alkalmazottak fizetésének egy részét természetbeni juttatás formájában tudta kiadni, hiszen ezzel egyéb járulékos költségektől is megmenekült.⁴⁵

Mekkora összeget jelentett az uradalomnak az állandó alkalmazottak bérezése? Ha az 1831-től származó adatainkat összesítjük, kiderül, hogy egy évre az uradalom 2107 váltóforintot, 56 akó bort, 245 mérő búzát, 612 mérő rozstot, 500 font húst és 1000 font sót szolgáltat ki alkalmazottainak.⁴⁶ A majorsági árutermelés 1832 utáni kiterjedésével ez a kép teljesen átalakult: 1848-ban az uradalom minden ez irányú kiadását az összbevételnek mintegy 20—30%-át emésztette fel, ami kb. 8000—10 000 pengőforintra rúgott.⁴⁷ Nem véletlen, hogy a gróf többször is panaszkodik az igazgatójának: „magában iszonyú a számlatató tábla, a jövedelmet egészen a tisztekkel és cselédekkel osztani nem lehet”.

A nagybirtoküzem alkalmazottainak vagyoni helyzetét természetesen csak akkor lehet teljességében felvázolni, ha az ingókról és ingatlanokról is tudunk érdeemben nyilatkozni. Ha a hagyatéki leltárak alapján megvizsgáljuk az összvagyon nagyságát, kiderül, hogy a béresek, cselédek vagyona a — már említett és tárgyalt — telkes jobbágyok vagyonának mintegy a felét tette ki, a negyedtelkesekét elérte, míg a zsellérek vagyonát valamivel meghaladta. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy rendelkezünk az egyik urasági méhésztuttatásával, akinek a díjazása szerepel a konvenciók lajstromon is, így ennek az alkalmazottnak az anyagi helyzetével egész jól megismerkedhetünk.

Az említett személy összes vagyonának több mint a felét, pontosabban 54,2%-át tette ki az állatállomány. A többi nagyjából fele-fele arányban a személyes használati tárgyak, illetve a gazdasági felszerelés között oszlott meg. Ez utóbbinak feltűnően nagy a súlya, hiszen ha visszatekintünk a jobbágyság-zsellérség vagyoni viszonyairól mondottakra, azt láthatjuk, hogy a vagyon legnagyobb részét ott a szőlő és az állatállomány tette ki. Tehát a két társadalmi réteg vagyoni helyzetét az különbözteti meg, hogy az úrbéreseknek rendelkezésre áll bizonyos mértékű szőlő, szántó, legelő stb. míg a konvenciósnak csak annyi földjük volt, amennyit a földesúrtól kaptak. Az említett méhésztuttatás tavaszi vetésére egy hold, rét használására pedig két hold áll rendelkezésére, nem véletlen tehát, hogy inkább állattenyésztéssel foglalkozott. Ez utóbbi gazdasági ágazat sem volt számára teljesen kötetlen, mivel a földesúr szabályozta a saját legelőjén tartható béresi-konvenciósi állatok számát.

⁴⁵ Gondolunk itt elsősorban a szállítási költségekre. Hozzátehetjük még, hogy mivel ezek az alkalmazottak a birtokon belül laktak, felesleges is lett volna ezen árakat bekapcsolni a piaci forgalomba.

⁴⁶ Vul. 30—31. csomó. 1831—32-es konvenciók lajstromok.

⁴⁷ Vul. 35. csomó. Vrászló. 1848.

Hozzá kell tennünk, hogy a konvenciók által végzett munka nem csak a saját tulajdonukban levő munkaeszközökkel történt, mivel a jelentősebb termelőeszközöket az uraság biztosította. Az említett simonyi méhésznél az abban nyilvánult meg, hogy elvileg az elhunyt családjának vissza kellett volna szolgáltatnia a munkaeszközöket a földesúrnak, azonban az elhunyt fia, Vojkovits Mihály felajánlotta, hogy folytatná apja tevékenységét, ha a földesúr ebbe beleegyezne.⁴⁸ Zichy gróf általában támogatta az ilyen irányú kéréseket, mint ahogyan ezt is. A béresek és az „alsó-konvenciók” vagyoni helyzetéről megállapíthatjuk, hogy az az ingó és ingatlan vagyon, valamint a bérezés alapján elérhette, alkalomadtán meg is haladhatta a negyedtelkes és a zsellérek életszínvonalát, de messze elmaradt a féltelkesekétől. (A legnagyobb vagyonnal rendelkező alsó-konvenció Varga István urasági gulyás volt az 1840-es években, összvagyonra 1700 váltóforint). Ennek döntő okát abban látjuk, hogy az uradalom — más nagybirtoküzemekhez hasonlóan — az átlagosnál jobban fizette alkalmazottait, s emellett lehetőséget biztosított kiégésítő jellegű gazdasági tevékenységre is.

1/c. Egyéb szerződéses elemek

A nagybirtok társadalmának ezt a viszonylag heterogén csoportját az fűzi egy kategóriába, hogy tagjai valamennyien az uradalom területén éltek, de nem tartoztak az ebben az időben megszokott ún. „feudális jogviszony” alá, mivel személyüket csupán szerződés fűzte a földesúrhoz. Ez a szerződés általában kizárólag gazdálkodási, termelői jellegű volt.⁴⁹

E szerződéses elemek között a legjelentősebb az árendások csoportja, ebből kerülnek ki azok, akik a földesúr malmait, korcsmáit, boltjait, vendégfogadóit bérelték. Feltehetőlegük, hogy anyagilag igen erős csoportról van szó, amit alátámaszt, hogy a regálé-összegek a 19. század első felében, de különösen a harmincas-negyvenes években meredeken emelkedtek. Ezeket a bérleti díjakat árverésre bocsátották, s az ott legtöbbet ígérőnek adták. Az uradalomnak ebből jelentős haszna származott, pl. az 1847/48-as új bérletek megszerzésével az előző ciklushoz képest több mint 700 forint plusz jövedelme lett az uraságnak.⁵⁰ Ez azonban nem jelentette azt, hogy a bérlő személye ne lett volna fontos az uraságnak. Tudunk olyan esetről is, amikor nem a legtöbbet licitáló kapta meg a bérleti lehetőséget, mivel az igazgató azt írta róla jelentésében, hogy „megbízhatatlannak látszik”.

A vrászlói uradalom területén a reformkorban mintegy 25–30 ilyen család élt. Ennek egyötödét zsidók alkották, s ezt minden esetben külön is feltüntették az iratokban. A többség a szomszédból vagy néhány falunyi távolságból költözött a nagybirtok területére, néha voltak köztük nemesek is.⁵¹

A bérlők a szerződésben előre lefektetett jogok és kötelezettségek szerint gazdálkodtak. Így pl. a molnárak az évente kötelezően beszolgáltatandó pénz mellett kötelesek voltak a malom felszerelését rendben tartani, a malmok vízvezető árkait minden tavasszal megtisztítani stb. A korcsmáros az év egy meghatározott szakaszában köteles volt az uraság borát mérni, a boltosok pedig az uradalmi árukat előnyben részesíteni az eladásnál.

E bérlők mellett igen népes táborat alkottak azok az iparosok, akik szintén az uradalom területén éltek, és a nagybirtoküzemben — elsősorban a kialakuló mezőgazdasági iparban — kiegészítő gazdasági tevékenységet folytattak. Kik tartoztak ehhez a csoport-hoz? Az 1840-es években a következő ipari foglalkozást űzőkől van tudomásunk: ácsok, pintérek, kádárok, árokmetszők, kőművesek, gerencsérek, mészégetők, téglások, lakatosok, kovácsok, mészárosok. Gazdálkodásukat ugyanúgy pontosan körülhatárolták, mint a bérlők esetében. Az elkészített árukért az uradalom fizetett nekik, de ha a mester az előre meghatározott időre saját hibájából nem készítette el a kívánt terméket, akkor büntetést kellett fizetnie. A mészégető pl. a szerződésben vállalta, hogy egy év alatt meghatározott mennyiségű oltott meszet szállít az uradalmi építkezésekhez. Az alaposságot mutatja, hogy még a szállítás díját is meghatározták. Ezeknek az iparosoknak a száma a reformkor végén elérte a harmincat, teljes családdal számolva kb. 200 főt sorolhatunk ide.⁵²

⁴⁸ Vul. 49. csomó. Vrászló és Csáford.

⁴⁹ *Vörös Károly: A feudális intézményrendszer Magyarországon és a polgárosításra tett kísérletek a polgári forradalom előtt. Világtörténet, 1985. I. 66–80.*

⁵⁰ Vul. 35. csomó Vrászló.

⁵¹ Sml. Összeírások, 101. Marcali járás. 1841. Vagy Vul. Úrbéri összeírások, 1834–48.

⁵² Vul. Úrbéri összeírások, 1834–4f

Sajátos helyet foglaltak el a céhes iparosok Miháldiban. Ez a fazekas céh 1832-ben adott be kérvényt a vármegyéhez, amelyben kérték, hadd költözzenek a nagybirtok területére, mivel a kanizsai fazekasok gyámkodása eléggé terhes számukra. A vármegye azt engedélyezte, így a továbbiakban az uradalom területén élve folytatták tevékenységüket. Helyzetük azonban sajátos volt, hiszen nem kerültek be az úrbéri lajstromba, s úgy néz ki, hogy a már említett feudális viszony sem terjedt ki rájuk. Nem tudunk arról sem hogy ezek a fazekasok valamifajta adót fizettek volna a földesúrnak. A céhbe tartozók száma az 1830—40-es évek során egyre nőtt, 1846-ban az eredeti három fő helyett már 16-an voltak, egész családokat számolva kb. 80—100 főt tehettek ki. Megjegyzendő, hogy a falusi céhek szaporodása a Dunántúlon ebben az időben általános tünet.⁵³

Az uradalom szerződéses és iparos elemeiről azt mondhatjuk, hogy funkciójukat tekintve a nagybirtoküzem termeléséhez, gazdálkodásához kapcsolódtak. Anyagilag legjelentősebb rétegüket kétségtelenül a bérlők képezték, akiknek a vagyoni helyzete azt is megengedte, hogy egy összegben akár 900 forintot is letegyének az asztalra. (Lakos László volt miháldi molnári hagyatéka pl. féltelkesekével vetekedett.) Kiegészítő gazdasági tevékenységként ők is végeztek földművelést és állattenyésztést a földesúrtól kapott földön, ami hozzájárulhatott megélhetésük, életszínvonaluk, vagyoni helyzetük kedvező alakulásához.

2. A közösségek szerveződésének kérdései

A következőkben azt vizsgáljuk, hogy az anyagi-vagyoni viszonyok mellett a nagybirtokon hogyan formálódtak a közösségek, mint a társadalmi szerveződés fontos elemei, nelyek a kölcsönös és divergens konfúziókban ebben a kapcsolatrendszerben?

Elsősorban a családokról kell szólni, bár forrásaink elég gyérek ezen a területen. A birtok, mint emlékszünk, elég későn népesült be, s úgy tűnik, a telepések főleg kiscsaládokat alkottak. Az átlagos családlétszámot vizsgálva kiderült, hogy 1784-ben 4,8 fő, 1804-ben ugyanennyi, 1815-ben 7,14 fő, míg 1841-ben már 8,8 fő élt egy családban.⁵⁴ Megállapítható tehát, hogy az átlagos családlétszám elsősorban a 19. század első felében nőtt jelentősen. Ez, elvileg adódhat abból, hogy a családok a kötött nagyságú úrbéri telek osztogatatlansága miatt felduzzadtak. Esetünkben azonban ez nem áll, hiszen a korábbiakban azt láttuk, hogy a telkek száma szaporodott, az úrbéresek száma úgyszintén, s így a birtokregulációk alkalmával mindig ki lehetett igazítani a telkek számát. Marad tehát a feltételezés, hogy a családok átlagos létszáma azért nőtt, mert a korszakban gyarapodtak az anyagi javak, a megélhetési lehetőség fokozottan javult. Ezenkívül a nagybirtoküzem termelésének a növekedése állandó munkaerőpiacot szolgált az úrbéres népesség fölött tagjainak. Anyakönyvek alapján vizsgáltuk a birtok népességének legfontosabb demográfiai jellemzőit: a születések, a házasságkötések és a halálozások számát és arányait. A következőkben ezek legfontosabb sajátosságait mutatjuk be.⁵⁵

1846-ban az uradalom felét kitevő Vrászló, Simonyi, Path és Miháldi falukban, illetve Gardos pusztán összesen 79-en születtek, 54-en haltak meg, s a házasságkötések száma 18 volt.

A halálozások száma a születések 68,3%-át teszi ki, vagyis a birtok népessége elég gyors ütemben emelkedett. Rendkívül volt a csecsemő- és gyermekhaladóság a nagybirtok területén. 1846-ban 54-en haltak meg, 30-an közülük öt éves kor előtt, ami 55%-ot jelent. A harminc esetből 29-en egy éves kor előtt, tízben egy hónapos kor elérése előtt következett be a halál (az összes halálozás 18,5%-a) nem érte meg az egy hetet az újonnan születettek közül hat csecsemő, azaz 7,5%. Mindez azt bizonyítja, hogy a 19. század első felében még mindig óriási csecsemővesztésséget jelentett a gyermekhalandóság. Ennek megfelelően az átlagos életkor is rendkívül alacsonyra tehető. 1846-ban az uradalom nyugati felében 21,6 év, ami még mindig „középkori állapotokat” mutat. Az eddigieket érzelgetti egy östelepes vrászlói család, amely még a 18. században költözött a birtokra. Ez a Batta-család a 19. század közepére már kiterjedt familiává nőtte ki magát, a családból hárman jutottak úrbéri telekhez, ketten Vrászlón, egy fő pedig Pathon. Batta Mihály

⁵³ Zala megyei levéltár. A Miháldi fazekas céh iratai és jegyzőkönyve. 1832—51. Illetve: Sml. Közgyűlési jegyzőkönyvek, 1832. Acta Congregatio, 2899. *Eperjessy Géza: Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon 1686—1848.* Bp. 1967.

⁵⁴ *Danyi Dezső—Dávid Zoltán: Az első magyarországi népszámlálás.* Bp. 1960., ill. Sml. Összeírások, 79. és 101. Marcali járás.

⁵⁵ Sml. Anyakönyvek. Nemesdéd és Nemesvid 1846-tól maradtak meg.

és Fadgyas Erzsébet 1846-ban kötöttek házasságot. 1846—50 között három gyermekük született, Éva még 1846-ban, de 11 hónap múlva meghalt; Anna 1847 végén látott napvilágot, de 1848 szeptemberében meghalt kilenchnapos korában; a harmadik gyerek István 1849-ben született s már 1850 elején meghalt. A férfiak és a nők, amennyiben túléltek a veszélyes gyermekkort, néha rendkívül hosszú életkort éltek meg. Ha a már említett Batta-családnál maradunk, kiderül, hogy Batta Mihály 75 éves korában halt meg. De találkozhatunk kilencven éves nővel is: Ivanovics Éva, Gyikén János vrászlói adózó özvegye 1846-ban ilyen korban halt meg.

A házasulók koráról csak annyit, hogy a fiúk általában 17—22 éves korukban nőültek, a lányok pedig rendszerint 18 évesen mentek férjhez, ami együtt járt a hosszú termékenységi idővel.

Érdekes a házasságkötés utáni letelepedés kérdése is. A patrilokális, a neolokális és a matrilokális típusra egyaránt találunk példákat, de leggyakoribb az első típus.⁵⁶ A házasságkötés nehéz problémát jelentett a kisszámú protestáns népességnek, hiszen alig volt a nagybirtok területén olyan család, akivel házassíthatták volna a fiatalokat. Így pl. a már többször emlegetett Batta-család egész falujában mindössze két családból válogathattak, mégpedig a Lébár- és Szakács-család megfelelő tagjaiból. Amennyiben nem volt megfelelő személy, akkor a nagybirtok területén kívüli faluból szereztek házasulandót.

A harminc-nygyven közti özvegyek, mind a férfiak, mind a nők, rendszeresen újránházasodtak, s azt hisszük, ennek alapvető oka gazdasági jellegű, hiszen az önálló paraszti gazdaságban nagyon szigorúan elkülönítették a két nem teendőit, s így az egyik fél kiesése a hagyományos munkamegosztási rendszer felborulását vonta magával. A legkönnyebben ezen úgy lehetett segíteni, ha gyorsan újránházasodtak. Pl. Batta Jánosnak 1846-ban meghalt a felesége, Király Erzsébet. Nem sokkal ezután elvette már meghalt testvére özvegyét, Fadgyas Erzsébetet, ami azért is előnyös volt számukra, mert az örökség így a családon belül maradt.

A katolikus egyházi anyakönyvekben általában nem tüntették fel a halált kiváltó okot, de a reformátusban rendszeresen ott szerepelt. Az öregeknél általában „végsínlődés” a halál oka. Elég gyakori volt néhány betegség, mint pl. az ötvenes években a „cholera”, a „tüdő-visz”, a vérhas stb., a gyermekeknél leggyakoribb a „gyengeség, silányság” jelző volt.

Mint minden közösségben, természetesen itt is éltek árva gyerekek. Ellátásukra nagyon sajátos intézmény szolgált, mégpedig a „gyámság” és az árvapénztár. Ez utóbbit a földesúrnak kellett kezelnie egészen 1848-ig, amikor is a törvények a vármegyére osztották ezt a szerepkört. Lényege az volt, hogy a meghalt — addig az uradalom területén élt személy — egész vagyonát elárverezték, s ha nem volt olyan örökös, aki vállalta volna az árva felnevelését, akkor a befolyt összeget betették az árvák pénztárába, a onnan a törvényesen előírt hat százalékos kamat fejében kiadták a közösségek lakosainak. Ezzel két problémát is megoldottak: egyrészt a rászorulókat jelentős, néha az 500 forintot is meghaladó hitelhez jutottak, amivel aztán birtokukon akár még beruházásokat is végezhettek, vagy éppen a földesúri adóhátralékot egyenlítették ki; másrészt a befolyt kamatokból lehetőségessé vált a gyermeket nevelő gyám anyagi támogatása, amiből neki ruházni, etetni kellett az árvát. Az árva vagyonára a legnagyobb veszedelmet az infláció jelentette, ez ellen azonban semmit sem tudtak tenni. A berakott összeget a felnőtté lett árva visszakapta, amint elérte a 24. életévét.⁵⁷

A családon belüli öröklési rendszerről is tudunk egy keveset mondani.⁵⁸ Amennyiben egy család férfi tagja halt meg, az özvegy általában nem maradt a háznál. Ha volt kiskorú gyermeke, akkor az követte anyját, s a vagyont — miután az özvegy kivette a neki járó részt — a gyerekek között egyenlően elosztották. Ebben a tekintetben nem tettek különbséget férfi és nő örökös között. Ha volt olyan leány, aki már férjhez ment, akkor az nem kapott semmit, mondván: „öt már kifizették”, vagyis megkapta a hozományt, tehát az őt illető vagyonrészt. Előfordult, hogy az elhunyt személynek két egymást követő házasságból maradtak árvái vagy örökösei, ebben az esetben is egyenlő arányban osztották meg a júst. Az özvegynek járó örökség — amennyiben elment a ház-

⁵⁶ Kósa László: Hagyomány és közösség. Bp. 1984. 55—56.

⁵⁷ Vul. Árvapénztári jegyzőkönyvek, 1839—51. Lásd még: Kállay István: Úriszéki bíráskodás a 18—19. században Bp. 1985. 399—406; Tárkány Szűcs Ernő: Magyar jogi népszokások. Bp. 1983. 424—428; Szabad György: A tatai és gesztési uradalmak áttérése. . . Bp. 1957. 173—177.; Dégre Alajos: A jobbágyárvák kifosztása a feudális Magyarországon. Pécs. 1954. 3—14.

⁵⁸ Vul. 49. csomó. Vrászló és Csáford ill. (Árvapénztári . . . , 1839—51.

tól — általában egy-két marhából és egy kis pénzből állt, természetesen magával vihette a házasságba hozott dolgait is. Ha az utódok telket örököltek, akkor azt nem aprózták szét az örökösök között — ezt az uradalom sem engedte volna —, hanem az örökös fiúk közül egy vagy kettő kapta meg, akinek azután kötelessége volt a többi örököst pénzben meghatározott időn belül kielégíteni. Természetesen felmerülhet a kérdés: ha nem aprózódott a telek, mivel foglalkoztak az így telken kívül maradt emberek? A húszas-harmincas években a birtokszabályozások után még ők is telekhez juthattak, azt követően pedig maradt a másik megoldás, elszegődni az uradalomba. Tudjuk pl., hogy a Batta-család egyes tagjait előszeretettel alkalmazta az uradalom hajdúként. Az öröklési rendszer általában, s nagy vonalakban a falusi szokásjogon alapult, bár egyetlen esetben találkozhatunk egy konvenciók testamentumával is.

A családokon, famíliákon kívül még másfajta, eltérő jellegű közösségek is léteztek, amelyek általában jelentős mértékben meghatározták a falvak társadalmának életét. Ezek közül uradalmunkban a falu és hegyközségek tettek szert nagyobb szerepre.

A falu kialakult szervezeti kerete az irányítás könnyítését is szolgálta. A falu első embere a községbíró volt, akit a falu népe választott. A bíró intézte a falu lakosainak ügyes-bajos dolgait, az ő feladata volt a lakosság kérésének tolmácsolása a magasabb fórumhoz. A bírót rendszerint nagyobb telekkel rendelkező jobbágyok közül választották. Kimutatható tendencia, hogy ezt a szerepkört hosszú éveken át egyes családok kisajátították maguknak. Pl. Vrászlón az 1840-es években ugyanúgy a Jakab-család töltötte be a bírói posztot, mint az 1860-as években.

A bíró mellett a másik irástudó emberét a községi jegyző jelentette. Funkciója az volt, hogy az írásba lefektetendő szerződések szövegét lejegyezze, hitelesítse, majd pedig, mintegy levéltárosi szerepet játszva, hosszú éveken át őrizze.

Alkalmadtán esküdteket is választottak a falvakban, rájuk elsősorban vitás kérdések eldöntésénél, tanúskodásnál, határjárás perек igazoló eljárásainál stb. volt szükség. Ezekben a kérdésekben az egész falut képviselték, így véleményalkotásuk maradandó következményekkel járhatott a lakosságra. Éppen ezért igyekeztek az idősebb, tapasztaltabb korosztályból kiválasztani őket.

A falu közösségének meg kellett oldania bizonyos gazdálkodási feladatokat. Ezek alapvetően kollektív jellegűek voltak, mint az pl. hogy együtt kellett gondoskodni az iskolatanítóról, a falvak lelkeszeinek ellátásáról, de említetjük az állatok őrzését a közös legelőn, a gabona őrzését a mezőn stb. Funkciók főleg a tradicionális gazdálkodási rendszerből fakadtak, aminek az alapelve az „individuais földművelés és a kollektív állattenyésztés” kettősségében jelentkezett.⁵⁹

A falu szervezetétől el kell különíteni a szőlőbirtokosok jogi fórumát, a hegyközséget vagy hegygyűlést. Ennek csak az lehetett a tagja, akinek az adott területen szőlőbirtoka volt. A hegygyűlés vezetője a tagság által közösen választott hegymester, aki hasonló jogokkal, köteleességekkel bírt a hegyen, mint a bíró a faluban. Pl. ha valaki örökös nélkül halt meg, vagy árvákat hagyott maga után, akkor a faluban maradt értékeiről a bíró vezetésével gondoskodtak, míg szőlőbirtokának értékesítése a hegymester feladata volt. A hagyatéki leltárakat is mind a ketten aláírták, sőt, külön pecséttel is rendelkeztek.⁶⁰

Azt mondhatjuk tehát, hogy az említett tisztségviselők feladata egyaránt volt jogi-társadalmi, illetve gazdasági jellegű, hiszen az egyes emberek között felmerült vitás kérdések elintézése ugyanúgy feladatuk volt, mint bizonyos gazdálkodási intézkedések meghozatala.

A közösségi szerveződés kérdéskörében az egyik legmeghatározóbb elemnek a földesúr—jobbágy viszonyt tarthatjuk, ezt az alapvetően kétpólusú kapcsolatot. Egyik oldala a falu közösségének az urasághoz való, törvényesen rögzített, elsősorban technológiai jellegű viszonya, a másik oldalon a földesúrnak a jobbágyokkal szembeni kötelességei álltak, amelyeket régebbi szakirodalom alapján patriarchális funkcióknak nevezhetünk.

Nézzük először az úrbéresek szolgáltatásait. „A parasztek állapotát az úrbéri rendtartás szabályozza, mely Mária Terézia gondoskodása folytán 1767-ben hirdettetett ki, és 23 évvel később, 1790-ben ideiglenes hatállyal országgyűlésen állapított meg” — írta Berzeviczy Gergely 1806-ban megjelent munkájában.⁶¹ Mindez természetesen a vrászlói uradalomra is vonatkozott, de mindjárt hozzátehetjük, hogy a különféle szerződések jelentősen módosíthatók ezen az állapoton.

⁵⁹ Vgl. Úrbéri összeírások, 1834—48.

⁶⁰ Vgl. 49. csomó. Vrászló és Csáford.

⁶¹ A parasztek állapotáról Magyarországon. Bp. 1979. 373.

Korszakunkban a nagybirtokos meghatározó szerepet játszott, hogy az uradalom kezdettől fogva árutermelő gazdaságként funkcionált, s ez azt eredményezte, hogy a majorságnak állandóan jelentős munkaerőigénye volt, a felhasznált élőmunkaerőnek pedig jelentős részét az úrbéresek robot és napszámszolgálatára adta. Az uradalom igyekezett az összes létező úrbéri szolgáltatást — az egy füstpénnel kivételével — robotban, napszámban kérni, vagyis nem kellett neki a jobbágy silány búzája, gabonája, hiszen ő sokkal jobbat termelt; nem kellett neki a tyúk, csirkeszolgáltatás, már csak a nagy távolságok és a szállítási költségek miatt sem. Az uraság ellátására egyébként is ott volt a lakhelye melletti 3000 holdas czefferi (Pozsony megyében) gazdaság. Mivel mint láttuk, főlős munkaerő-kapacitása volt, az uradalom igényének kielégítése teljesíthető volt.

Az átlagos, egy úrbéresre jutó robot-napszámszolgálat a jobbágyfelszabadítás idején 61,5 gyalognap volt; egy jobbágytelket pedig 190 gyalognap terhel. Az összes napszám, amit a földesúr feudális előjogainál fogva szerzett, 1848-ban kb. 21—22 000 gyalognapot tett ki.⁶² Rendkívül megterhelő volt viszont az úrbéresek számára, hogy a földesúr legtöbbször marhas robotot kért, ami nyilvánvalóan pusztította a jobbágy amúgy is gyenge állatát. Az uradalom soha nem kért főlős robotot, a gróf ezt határozottan tiltotta, többször is megjegyezte leveleiben, hogy „Nagyon örülök, hogy előre szolgáltat napszám nincs”. (Ha a többi társadalmi réteget is megnézzük, láthatjuk, hogy néhánéha még a bérlőktől is jelentős számú napszámot követelt az uraság.)

A földesúr—jobbágy kapcsolatrendszer másik oldalát vizsgálva azt kell elsősorban hangsúlyozni, hogy az uraság viszonya a falvakhoz elsődlegesen anyagi helyzetének függvénye volt. A vrászlói uradalom 1832 utáni tulajdonosa, gróf Zichy Károly ebből a szempontból roppant szerencsésnek mondhatta magát, hiszen apósa, gróf Batthyány Nepomuk János végrendeletében őt tette meg egyik örökösévé. A testamentumban 200 000 ezüst forintot hagyott jótékony célokra, s ezen összeg kezelésével őt bízta meg. Zichy gróf ezt a pénzt „lekiismeretesen kelvélvén” eleget tett megbízatásának: a Batthyány—Zichy uradalmak területén iskolákat alapított, kórházi ágyakat fundált, nyugdíj-intézeteket hozott létre stb.⁶³ Feltételezhetően ebből a pénzből jöttek létre a vrászlói uradalomban azok az iskolák, amelyek 1835—48 között építettek. Mindezek eredményeként a nagybirtok területén a jobbágyfelszabadítás évében már minden faluban volt iskola, amit a megye egészéről nem lehetett elmondani. A gróf iskolaépítési tevékenysége sokfajta lehetett, pl. a pénzt adta hozzá, vagy az építőanyagot biztosította stb.

Milyenek voltak ezek az iskolák? Mindegyik iskolaépület egy helyiséggel rendelkezett, valamennyiben egy tanító működött, kivéve a miháldit, ahol egy altanító is dolgozott. Nemcsak egy falu lakosainak gyerekei jártak egy iskolába. Tudjuk, hogy a vrászlói és a simonyi iskolába a nagybirtok területén kívülről is érkeztek gyerekek. A tanítást és a vallásoktatást két különböző személy végezte, utóbbit a vidi plébános. Az oktatás öt iskolában magyar nyelven folyt, Apáthiban két nyelven, magyarul és németül is. Az „iskolakötelesek” száma 60—120 között mozgott, de ez nem jelenti azt, hogy valamennyien jártak is iskolába.

A tanítók javadalmazása kétféleképpen történt. Egyrészt a földesúr kiutalt nekik egy darab földet, amelynek felét rendszerint maga a mester, a másik felét pedig a község művelte. Azilyen jellegű földek nagysága néha az egy telket is elérte. 1856 után végleg a tanítók kezébe kerültek ezek a birtokok. Másrészt készpénzt is kaptak fizetésül, ez azonban elég alacsony összeg volt.⁶⁴

Nemcsak a somogyi iskolákat támogatta Zichy gróf, alkalomadtán diákokat juttatott be a kanizsai Tanítóképzőbe is. Megjegyezzük, hogy Zichy elődje, gróf Festetich Imre szintén támogatta a somogyi iskolákat, pl. 1815-ben 500 forintot adományozott az épülő kaposvári gimnáziumnak.

A földesúr kötelessége volt patronálni, védeni jobbágyait külső sérelmek ellen. 1833-ban a simonyi jobbágyok írták az uraságnak, hogy Somsich Pongrác ormánndhidi malmának árka előntötte a rétjeiket: „annyira kiáradt, hogy réteink mind vízben vannak”. Azt kérték az uraságtól, tegyen valamit, „hogy árkokra gondoskodással legyenek... és ezen kárt nekünk megtéríteni lehessék”.⁶⁵

⁶² Vul. Úrbéri összeírások, 1834—48.

⁶³ *Tárnok Alajos*: A herceg Batthyány család a nemzetség leszármazása a 996. évtől. Kanizsa, 1876. 28.

⁶⁴ *Kanyar József*: Népiskola Somogyban a 19. század első felében. Somogy megye múltjából, 1980. 61—141. ill. *Kanyar József*: Az 1858-as „iskolabevallások” Somogyban. Somogy megye múltjából, 1981. 233—269.

⁶⁵ Sml. Malmok I. Simonyi, 1833.

Azt már mondtuk korábban, hogy a földesúr kezelte az árvapénztárt 1848-ig. Megemlíthetjük még a patriarchális funkciók között az úrbéresek orvosi, alkalomadtán kórházi ellátásáról való gondoskodást. 1845-ben a gróf 2000 pengőforintot adott az épülő kaposvári kórháznak, két évvel később pedig még 1000 forintot, azzal a kikötéssel, hogy „a jobbágymaim számára mindenkor elsődlegesen hely legyen”.⁶⁶

A reformkori vrászlói uradalomban a földesúr — jobbágy viszonyt semmiképpen sem lehet a kapcsolatnak csak az egyik, a „kizsákmányoló” oldalával jellemezni, mert az egyfajta „társadalmi szerződés” jegyeit is magán viselte. Kétségtelen azonban, a szokásjogból fakadó urasági kötelességek mellett az úrbéresek viselték a messze nagyobb terhet. Természetesen nemcsak a földesúrnak tartozott szolgáltatással a jobbágy, hanem az államnak is a vármegyének is. Az utóbbinak az ún. háziadót kellett előteremteni, aminek összege a vizsgált korszakban állandóan nőtt: 1799-ben még csak 29 forintot fizetett Vrászló község, 1828-ban már 53 forintot kellett adóznia.⁶⁷ A falun belül az elosztás a birtokolt telek arányában történt. A készpénzen kívül nem kevésbé volt fontos a közmunka, s főleg az út- és gátépítés jelentett sok nehézséget az uradalom népének. Néha, ha a vererek elszaporodtak, s pusztították a termést, a vármegye előírta meghatározott verébfaj beszolgáltatását. Hogy mennyire komolyan vette ezt a megye, mutatja, hogy az 1840-es évek elején külön szolgabírókat Miháldiba küldeni „exekutióval”, mivel a bíró nem küldte be az előírt mennyiségű verébfajot.

Hasonlóan komolyan terhelték az uradalom társadalmát az állami adók, amelyek közül a legfontosabb a század elején még a katonák beszállásolása volt. Pl. Apáthiba és Viszlóba állandóan nagyobb kontingenseket költöztettek be. A központi költségvetésből ugyan kiutaltak „kvártély-fejében” kisebb összegeket, ezek azonban a jobbágypok panaszai szerint korántsem voltak azonos értékűek a nyújtott szolgáltatással. A beszolgált hadiadó összege is szüntelenül nőtt, pl. Pathon 1799-ben 40 forint, 1828-ban már 59 forint volt az az összeg.

A vrászlói uradalom nagyon sajátos struktúrát képviselt Magyarország ezen térségében. E sajátosság két legfontosabb vetülete a nagybirtoküzem dinamikus fejlődése, illetve az uradalom társadalmának változása, ehhez való alkalmazkodása.

A 19. század első felében a majorsági árutermelés kiszélesedésének lehetünk tanúi, ami maga után vonta a területkihasználásra való törekvést, valamint a munkaerő-ellátottság problémájának megoldását. Az élmunkaerő biztosítása végül is elsődlegesen a béresek, cselédek alkalmazását, illetve a robotos munkaerő kihasználását, valamint jelentős „ledolgozások” napszám megszerzését jelentette. Az uradalom termelésében és gazdálkodásában az extenzív és intenzív jegyek keveredése figyelhető meg, legfontosabb azonban, hogy a század eleji változások nyomán a 19. század közepére egy fejlettnak mondható mezőgazdasági nagybirtoküzem volt a Zichy-család tulajdonában.

A majorság dinamikus fejlődése az uradalom társadalmát is jelentősen átalakította. 200%-os növekedés figyelhető meg a népesség gyarapodásában, ami egyben az egy családra eső létszám megduzzadásával járt együtt. A népességfelesleg levezetése 1832 előtt az új telkek alapításában, azt követően pedig a meglévő úrbéri telkek negyedig osztásában, a fölös munkaerő uradalmi alkalmazásában, a gazdálkodási színvonal javulásában, és minimális városba áramlásban történt meg.

Konklúzióink, hogy a nagybirtok befelé szerveződése egyben azt is jelenti, hogy a mezőgazdaság tőkésedése ezen a területen az uradalom vezetésével mehet csak végbe, hiszen mind a tőkefelhalmozás, mind a szabad munkaerő képzésében és felhasználásában óvé a vezető szerep.

⁶⁶ Vul. 35. csomó. Vrászló. Kapotsfy Mátyás levelei, 1846—47.

⁶⁷ Uo.